

Dalia Pakalniškienė

PASLAPTINGOS GRYBŲ ISTORIJOS, ARBA ETNOMIKOLOGIJOS PAMATAI

2016 m. pavasarį klaipėdiečiams buvo pristatyta Klaipėdos universiteto mokslininkės Jūratės Lubienės monografija *Lietuvių kalbos mikonimai: nominacija ir motyvacija*.¹ Gausiai į Klaipėdos etnokultūros centrą susirinkusiems klausytojams tema pasirodė įdomi. Ir tikrai, klaūsė ir kląsė, dalijosi grybavimo papročiais ir grybų vardais. Visus grybus autorė pažino ir į knygą su spalvingomis jų nuotraukomis sudėjo. Ir ne bet kaip sudėjo, bet pagal vardo prigimtį surikiavo.

*Aperto libro*²

Linksmų spalvų knyga pradedama nuosekliu ir turiningu **įvadu** – puikia tyrimo uvertiūra, pristatančia svarbiausius klausimus: *kas? kodėl? kaip?*

Taigi *kas?* Monografijoje tiriami liaudiški, o ne moksliniai nomenklatūriniai grybų pavadinimai. Iš rašytinių šaltinių ir gyvosios kalbos autorės surinkta apie 1400 liaudiškų mikonimų. Nustatytas visų mikonimų paplitimas: tai itin kruopštus, daug laiko reikalaujantis darbas, rodąs arealinę distribuciją, kuri teikia duomenų ne tik įvairiems šio tyrimo aspektams, bet ir kitiems tyrėjams ir jų darbams. Leksikos korpusas rinktas iš visų prieinamų publikuotų ir rankraštinių šaltinių: *Lietuvių kalbos žodyno ir kartotekos*, *Lietuvių kalbos atlaso*, specialiųjų žodynų, penkiolikos lietuvių kalbos tarminių žodynų ir žodynėlių, profesinės ir populiariosios mikologijos literatūros, *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno*, spaudos, interneto svetainių. Motyvacijos analizei tipologiškai gretinti pasitelkta latvių kalbos medžiaga – Dainos Zemzarės latviškų mikonimų registras³ (deja, be reikšmių definicijų ir vartojimo plotų nuorodų), papildytas iš įvairių latvių kalbos šaltinių ir D. Zemzarės pabiros rankraštinės medžiagos, saugomos Latvių kalbos institute.

Rašytinių šaltinių duomenys svariai papildyti gyvosios kalbos duomenimis. Monografijos autorė ir jos vadovaujami studentai 1995–2014 m. iš

¹ Jūratė Lubienė. *Lietuvių kalbos mikonimai: nominacija ir motyvacija*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2015, 230 p.

² Atvertus knygą (lot.).

³ Daina Zemzare. *Apvaidvārdū aptauja: Sēnes*. Rīga, 1967.

šnekamosios kalbos, tarmių rinko mikonimus, etnografinę medžiagą apie grybavimą, grybų vartojimą, fiksavo liaudiškus pavadinimų kilmės aiškinimus. Mokslininkė parengė pavadinimų rinkimo metodiką ir klausimyną, remdamasi Irenos Merkienės ir Vincento Urbono etnografinių duomenų rinkimo klausimynais, lietuvių kalbos augalų pavadinimų rinkimo metodika, Antano Salio „Apklausu I“, latvių kalbos grybų pavadinimų rinkimo aprašu, Tomsko (Rusija) mokyklos motyvologų patirtimi, populiariosiose mikologijos knygose pateiktomis grybų nuotraukomis, piešiniais, moksliniais grybų aprašais. Apklausta 600 pateikėjų iš daugiau nei 100 tarminių punktų!

„*Kodėl būtent grybų pavadinimai <...>?*“ (7 p.). Autorė vardija svarias tyrimo objekto pasirinkimo priežastis: mikonimų semantinė grupė turi nemažą informacinį-etnokultūrinį potencialą; iki šiol nėra išsamaus lietuvių kalbos liaudiškus grybų pavadinimus sisteminančio darbo; nemaža dalis grybų pavadinimų neužfiksuota jokiuose rašytiniuose šaltiniuose ir jų nuolat daugėja; svarbu patikrinti tarpdalykinių žinių taikymo onomasiologiniuose tyrimuose efektyvumą; norisi „<...> nors šiek tiek priartėti prie slėpiningų žmogaus sąmonės klodų, kurie <...> įvardijami kaip conceptualusis pasaulis“ (8 p.), nes kalba nėra izoliuota ženklų sistema, – „tai aktyvi žmogaus psichinė veikla, neatskiriama susijusi su jo pasaulėžiūra ir pasaulėjauta“ (8 p.).

Kaip? Šiam tyrimui reikėjo ne tik lingvistinių žinių ir metodų, bet ir etnologijos, mitologijos, folkloro ir mikologijos, mokslo apie grybus, išmanymo. Vien tradiciniais struktūrinės lingvistikos metodais nebūtų pavykę atskleisti konceptualiojo mikonimų vaizdo, bet pasitelkiant įvairių mokslų duomenis, tai padaryti, pasak mokslininkės, įmanoma. Ji ieškojo sąsajų tarp tradicinių struktūralistinių ir naujųjų – kognityvinės lingvistikos – tyrimo metodų ir efektyviai juos derino. Onomasiologinės analizės metodais buvo nustatyti nominacijos tipai, būdai, priemonės, motyvacijos principai bei modeliai. Semasiologinė mikonimų semantinės grupės struktūra buvo nustatyta siejant leksikografinių šaltinių, paradigminių ir sintagminių santykių analizę. Konceptualieji požymiai nustatyti iš etnolingvistiškai konotuotų kolokacijų ar tekstų (palyginimų, frazeologizmų, smulkiosios tautosakos, ypač etnografinių tekstų, populiariųjų literatūrinių tekstų) ir metatekstų (t. y. respondentų apklausų arba mikologijos srities mokslo duomenų). Taikyti kiekybinės analizės, gretinamosios analizės,

konceptualiosios metaforos analizės, etnolingvistinės interpretacijos metodai. Mikonimų motyvacijos principai, modeliai, jų grupės ar variantai nustatyti remiantis konceptualiosios kategorizacijos principais.

Įvade pateikta informatyvi ir lakoniška onomasiologijos raidos apžvalga pasiekė keleriopų tikslų: išryškino tyrimo metodologiją, autorės preferencijas įvairių teorinių nuostatų atžvilgiu ir parodė lietuviškų onomasiologijos darbų spragą, kurią esmingai užpildo ši monografija. Negana to, mokslininkė verifikuoja ir koreguoja nominacijos teoriją, pasirenka tiksliausius teoriją ir praktiką atliepiančius tarptautinius terminus. Jos susikurtas onomasiologijos tyrimų modelis galėtų būti taikomas ir kituose lingvistiniuose darbuose.

Analitinę dalį sudaro du skyriai – *Mikonimų nominacija* ir *Mikonimų motyvacija*.

Pirmajame skyriuje aptariama mikonimų nominacija. Autorė skiria du nominacijos tipus – nemotyvuotąją (pirminę) ir motyvuotąją (antrinę) nominaciją.

Nemotyvuotojo nominacijos tipo mikonimai, tyrimo duomenimis, sudaro apie 6 proc. grybų vardų. Autorė juos skirsto į vidinės ir išorinės nominacijos būdo mikonimus. Vidinės nominacijos būdo mikonimų užfiksuota vos 1 proc., pavyzdžiui, *būdė*, *krembllys*, *nemunė*. Šių pavadinimų „<...> onomasiologinė struktūra neskaidri, neatlieka etnokultūrinio pasaulėvaizdžio konservavimo ir formavimo funkcijos“ (36 p.), motyvaciją galima paaiškinti tik etimologiškai. Tačiau tyrėja neapsiriboja etimologine analize, ji pasitelkia tekstus bei metatekstus, kolokacijas ir parodo etnokultūrinę nemotyvuotųjų mikonimų vertę, plg.: *Darbas kaip budė* (t. y. ne-tvirtas) Ds (LKŽe). *Budžių tiltas* Lkm (LKŽe). *Lyg budys po šilto lytaus, dygte dygo mažiuikai ir didesni trobesiai* LzP (LKŽe). *Jaunas aro sparnais lakioja, pasenęs krembliu nudrimba* TŽ III 388 (LKŽe). <...> *kaip kremblių po lietaus* (DLKT). <...> *kaip senas kremblis* Mrj (LKŽK). *Su tokiu krembliu bijau imtis, gali kap šiltą vilną sukedent* Krok (LKŽe). *Judinkis greičiau, krembly tu!* Vdžg (LKŽe). *Aš senas, bet per smarkus, aš jaunas, bet jau kremblis* (mintys.lt). *Plepa, burbuliuoja kaip nemunių puodas* Slk (LKŽe). *Pagiry nemunių puodas verda* (skruzdėlynas) Ds (LKŽe).

Išorinės nominacijos būdo mikonimais laikomi skoliniai, jų užfiksuota 5 proc. Autorė atskleidžia santykinę skolinių vietą tiriamojame semantinėje grupėje, jų konceptualiuosius požymius. Daugiausia užfiksuota slavizmų:

net mikonimų semantinės grupės hiperonimas *grỹbas* ‘Fungus’, dabartinėje lietuvių kalboje vartojamas labai plačiai (bendrinėje kalboje, mikologijos terminijoje, tarmėse), yra senasis skolinys, visiškai prisitaikęs prie lietuvių kalbos sistemos. Slavizmas yra ir dar vienas apibendrinamosios reikšmės mikonimas *bẽtkos* ‘visi prastesni už baravykus valgomi grybai’, vartojamas pietų aukštaičių apie Druskininkus. Bet daugiausia slavizmų (ar hibridinių vedinių) pavadina konkrečias mokslines grybų gentis ar rūšis: *baravỹkas, kazlẽkas, makavỹkas, abriedẽlis / briedžiũkas, zelionkà, lepeškà, lisičkà, valniánka, serajiežkà, padasinẽkas, kubizdẽlis, kalpõkas, tuřkas, šmarškas, muchamõras, rỹžikas, savĩkas, čėčėvỹkas, taĩcinė, truklià, apienkà, sinẽkas, padberėžnykas*. Iš latvių kalbos pasiskolinti keli siauros vartosenos tarminiai pavadinimai (*bėržalapė, rūmpausis*), o tarptautinis mikonimas *šampiniõnas* vartojamas visose tarmėse.

Tyrimas parodė, kad dominuoja *motyvuotoji* leksika – ją sudaro net 94 proc. grybų pavadinimų. Motyvuotosios nominatemos klasifikuojamos įvairiais rakursais: pagal leksinių motyvatorių skaičių (vienašakniai, keliašakniai), pagal formaliąją sandarą (vienažodžiai ir dvižodžiai). Ištyrusi vienašaknių mikonimų darybinę sistemą, autorė nustatė tris darybos būdus – dominuojantį afiksinių, retą substantyvųjį bei semantinį ir retrogradinį.

Tyrimo duomenimis, *afiksinių* nominacijos būdų mikonimai sudaro net 89 proc. vienašaknių leksemų. Tarp jų daugiausia sufiksatai – vardžodinių (90 proc.) ir veiksmazodinių (10 proc.) priesagų vedinių. Vardžodiniai sufiksatai pagrįstai skiriami vienai bendrai kategorijai – tai ypatybės turėtojų pavadinimai su deminutyvinėmis priesagomis, pavyzdžiui: *-(i)ukas, -ė; elis, -ė; ėlis, -ė; -inis, -ė; -ikė, -ikis, -ikas; -(i)utis, -utė; -ytė, -ytis; -uška, -ušė, -uškas; -aitė, -aitis; -(i)okas; -ėkas*. Veiksmazodiniai sufiksatai priklauso veiksmazodinės ypatybės turėtojų kategorijai. Tai neproduktyvi daryba, kad ir su didele priesagų įvairove (beveik 30 priesagų), tačiau iš veiksmazodžių su kiekviena priesaga padarytas tik vienas kitas grybo pavadinimas, ir jie dažniausiai yra ypač retos tarmybės – lokalizmai, plg.: *lepšė, lėpšis, lepšys; bezdũkas, pumpõkšlis, sũdikas* ir kt.

Paaiškėjo, kad tarp afiksinių mikonimų prefiksatai užima labai nedidelę dalį – tik apie 4 proc., ir liaudiškų mikonimų darybos sistemoje priešdėlis *pa-* yra vienintelis, pvz.: *paalĩksnė, paqžuõlis* ir t. t. Paradigmatų užfiksuota dukart daugiau negu prefiksatai – apie 9 proc. Tarp jų yra vedinių iš daiktavardžių (*guõtė / gúotis, piẽnė, pienià, piẽnis / pienis*,

pienys, piėnius), būdvardžių (*pīlkė* / *pīlkė*, *rūdė* / *rūdis*, *raudónis*, *raudōnius*) ir veiksmazodžių (*drīskė*, *plempė* / *plempis*, *sūdė*). Vardažodiniai paradigmati dažniausiai turi kategorinę ypatybės turėtojo, o veiksmazodiniai – kategorinę veiksmo rezultato reikšmę.

Substantyviojo nominacijos būdo⁴ mikonimų rasta vos 2 proc., visi jie – lokalizmai ar net situaciniai pavadinimai, plg.: *aitrūsis* arba *kartūsis* ‘aitrusis pušynbaravykis (*Tylopilus felleus*)’, *antrarūšiai* ‘bet kokie prasti grybai; šungrybiai’, *baltieji* ‘pievagrybiai (*Agaricus*)’, *mėlynieji* ‘margakotė guotė (*Hygrophorus olivaceoalbus*)’ ir pan.

Semantinio ir retrogradinio nominacijos būdų, kai sukuriamas ne savarankiškas naujas žodis, bet tos pačios formalios sandaros žodžiui suteikiama nauja reikšmė, mikonimų irgi nedaug – 8 proc., pvz.: *apgavikas* ‘nerenkamas grybas, panašus į gerai pažįstamą valgomą grybą’, *bambiōškė* ‘pumpotaukšlis (*Lycoperdon*)’, *čigōnas* (variantai *cigōnas*, *čigōnė*, *čigonkà*) ‘pilkoji meškutė (*Paxillus involutus*)’, *gaidys* ‘voveraitė (*Cantharellus cibarius*)’ (ŠŽK, ŠŽT), *gegūžis* (: *gegūžis* ‘toks mėnuo’) ‘pavasarinė balteklė (*Calocybe gambosa*)’.

Keliašakniai invariantiniai mikonimai – dūriniai ir sudėtiniai pavadinimai – sudaro apie 38 proc. motyvuotųjų žodžių. Detalai aptariama jų struktūra, dėmenų santykis.

Antrajame skyriuje *Mikonimų motyvacija* pateikiama onomasiologinė mikonimų sistema. Tyrimas parodė egzistuojant penkis motyvacijos modelių tipus – deskriptyvųjį, komparatyvųjį, lokatyvųjį, temporatyvųjį ir funkcinį. Lietuviškųjų grybų motyvacijos modeliai gretinami su latvių, slavų, kitų indoeuropiečių ir net neindoeuropiečių kalbų motyvacijos modeliais, – toks platus kontekstas leidžia atskleisti arealinius ir universalius konceptualiuosius grybijos požymius.

Produktyviausias yra deskriptyvusis motyvacijos modelių tipas – jį sudaro apie 40 proc. visų motyvuotųjų mikonimų, kurių „leksiniai motyvatoriai eksplisitiškai reprezentuoja grybo, kaip ontinio vieneto, apibūdinamąjį požymį“. Liaudiškieji mikonimai motyvuojami pagal šešis moty-

⁴ Substantyvizacija – žodžio perėjimas iš vienos kalbos dalies į kitą, arba transpozicija, nuolinė sufiksacija, netikroji derivacija, funkcinė daryba (plačiau žr.: Laurie Bauer. *English word formation*. Cambridge University Press, 2002, 33; Ingo Plag. *Word-Formation in English Cambridge Textbooks in Linguistics*. Cambridge University Press, 2003, 12; Vincas Urbutis. *Žodžių darybos teorija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2009, 59, 77, 195–199).

vacijos modelius: gausiausią koloratyvųjį (*baltikas, juodgrybis, raudonikis, raudonviřsis, rūdmėsė / rudmėsė / rūdmesė, žaliōkė*), biomorfologinį (leksiniai motyvatoriai apibūdina keturiolika ypatybių: *pūkuotumą, žvynuotumą, slidumą; pieningo skysčio buvimą, vandeningumą; glebumą, trapumą, tumpurumą, kietumą; sporų skleidimą; lengvumą, sausumą; puvimą, kirmijimą*), retesnius – saporinį, figūratyvųjį, odoracinį ir akustinį.

Komparatyvusis motyvacijos modelių tipas sudaro apie 36 proc. mikonimų motyvacijos sistemoje. Šio motyvacijos modelių tipo leksinis motyvatorius pavadina realiją (jos konceptą), su kuria metaforiškai siejamas grybo požymis. Pagal eksplikitinę leksinio motyvatoriaus semantiką autorė nustatė septynis motyvacijos modelius – gausiausią zooniminį (14 proc.), somatinį (7 proc.), antroponiminį (4 proc.), mitoniminį (2 proc.), artefaktinį (5 proc.), negyvosios gamtos (1 proc.), fitoniminį (1 proc.). Mokslininkė pagrįstai teigia, kad komparatyviajam motyvacijos modelių tipui priklausantys mikonimai yra itin informatyvūs etnolingvistiniu požiūriu, nes zoonimai, antroponimai, mitonimai funkcionuoja kaip tam tikri etnokultūriniai kodai, išlaikę tautosakišką ar mitinę simboliką. Be to, jie reprezentuoja aksiologinį požymį.

Lokatyvusis motyvacijos modelių tipas (apie 18 proc.) eksplikuoja itin svarbų požymį – grybų augimo vietą. Leksiniai motyvatoriai fiksuoja įvairias augimvietes: septyni lapuočiai medžiai – *alksnis / juodalksnis, qžuolas, beržas, epušė, karklas / žilvitis, lazdynas / lazda, liepa*; trys spygliuočiai medžiai – *eglė, eglis / kadagys, pušis*; kitos vietos – *kelmas; miškas, šilas, trakas, raistas; alksnynas, beržynas, eglynas, pušynas; dirva, palaukė, plynė, pieva; bala, pelkė; mėšlas / šūdas, durpės, pieskos ‘smėlis’, samanos*.

Etnolingvistiškai informatyvus, bet negausus temporatyvusis motyvacijos modelių tipas (3 proc.), fiksuojantis „žemdirbišką laiko skaičiavimą, rugiapjūtės, kaip kultūrinio kodo, funkcionavimą bei su ja susijusius papročius (*mandulinis baravỹkas, ruginũkas, plovĩkas*)“ (188 p.), teikia informacijos ir apie grybautoją – žemdirbį.

Toks pat negausus funkcinis motyvacijos modelių tipas (3 proc.). Šių mikonimų leksiniai motyvatoriai nurodo grybų nuodingumą (*mũsmirė*), grybų gaminimo būdus (*sũdikas, merktinė*).

Mikonimų semantinę grupę autorė susistemino pagal universalius hierarchinius principus. Abstrakčiausia semantinės grupės leksema – *grỹbas* – apima visus *Fungus* kategorijai skiriamus narius. Antroji hierarchinė pa-

kopa – opozicija *grỹbas* : *š̃ungrybis* – skiria grybus pagal naudingumą / nenaudingumą žmogui: *š̃ungrybis* pavadina bet koki nepažįstamą, nerenkamą, nevalgomą, jokioms kitoms žmogaus reikmėms netinkamą grybą. Trečioji, gausiausia, hierarchinė pakopa – grybų genčių pavadinimai, pvz.: *baraṽkas*, *paq̃žuõlis*, *š̃ilbaravykis* / *š̃ilininũkas*, *raudonviřšis* / *raudonĩkis*, *l̃pš̃ė* / *l̃pš̃is*, *kazl̃ėkas* / *slyd̃okas*, *makaṽkas*, *voveruškà* / *gaid̃elis*, *gr̃ūzdas*, *pal̃ėp̃ė* / *pal̃ėpis*, *jautakis*, *kiaũlė* / *kiaũliabudė*, *guõtė*, *rũdm̃ėsė*, *pũkuõtė* / *vilñėlė*, *žaliuõkė*, *mũsmirė* ir kt. Ketvirtajai, žemiausiai, hierarchinei pakopai priklauso grybų rūšių pavadinimai, pvz.: *jũodgr̃ūzdis*, *raudonóji mũsmirė*.

Šia monografija Jūratė Lubienė padėjo lietuviškosios etnomikologijos pamatus. Skaidrus, itin preciziškas tyrimas stoja į lygią gretą su kitų šalių etnomikologų, etnolingvistų darbais ir neabejotinai pateks į pasaulinę akademinę apyvartą. Juk „lietuviai <...> priklauso *mikofilų* tautoms <...>“ (189 p.). Ir tas lietuvių mikofilų etnolingvistinis pasaulėvaizdis šioje knygoje profesionaliai atskleistas gausios empirikos, gerai apgalvotos metodologijos, nominacijos teorijos išmanymo ir „išmąstymo“ ir, nepaslėpsi, grybautojos aistros derme.

Prof. dr. Dalia Pakalniškienė
Baltų filologijos katedra
Klaipėdos universitetas